

«МИ НЕ ЛУКАВИЛИ З ТОБОЮ...»: ЩОДЕННИК ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

12 червня 1857 року. Надворі спекотне азійське літо. Новопетровський форт, немов ластівчине гніздо, приліпився на стрімчастому північному березі Каспійського моря. Цього дня великий український поет і художник Тарас Шевченко, на ту пору рядовий 1-го Оренбурзького лінійного батальйону, який із нетерпінням чекав на наказ про звільнення зі служби, дістав у ротного писаря шість аркушів сіруватого паперу й рушив у свою улюблену альтанку на комендантський город. Там він зшив собі зошит, акуратно обрізав його — правда, не без пригод, бо зламав просто безцінний у цій пустелі кишеньковий ніжик, — і почав вести щоденник. Перша записана подія — саме про те, як він зламав ніжик...

Власне кажучи, Шевченко почав вести щоденник іще десять років тому, майже відразу після того, як опинився «в степу безкраїм за Уралом». 27 лютого 1848 року він писав князні Варварі Рєпніній: «Тепер найбільш тихий і зручний час — одинадцята ночі. Усе спить, казарма освітлена однією свічкою, біля якої сиджу тільки я сам і закінчую мого недоладного листа, — чи не правда, картина в душі Рембрандта? Та навіть найбільший геній поезії не знайде в ній нічого втішного для людства. Від дня

свого прибуття до Орської фортеці я пишу свій щоденник, сьогодні розгорнув зошит і думав повідомити вам хоч одну сторінку, — то що ж! так одноманітно-сумно, що я аж сам злякався — і спалив свого щоденника над недогарком свічки». Отже, поет почав вести щоденник десь 22 або 23 червня 1847 року, а через вісім місяців, 27 лютого 1848 року, спалив його. Правда, він одразу ж пожалкував про це, та справу було зроблено. Чи не пробував поет вести щоденник знову? Важко сказати. Може, Олександр Пипін і мав рацію, коли в статті «Російські твори Шевченка», надрукованій у третій книзі «Вестника Европы» за 1888 рік, припускав, що поданий у повісті «Близнята» щоденник Савватія Сокири, де змальовано перехід Аральської описової експедиції з Орська до Раїма в травні-червні 1848 року, — то не що інше, як «уривок із власного щоденника Шевченка». Хоч інколи виникає враження, що з бігом часу наш поет забув про те, що вів колись щоденник. «Мені слід було б, — писав він 13 червня 1857 року з ноткою і суму, і легкої іронії, — розпочати свій журнал від часу моєї посвяти в солдатський сан, тобто з 1847 року. Тепер це був би товстелезний і нуднючий зошит. Згадуючи це минуле сумне десятиліття, я сердечно радію, що мені тоді не прийшла спасенна думка завести записник. Бо що б я в ньому писав?». Мовляв, моя душа здригається при одній лиш згадці про все пережите. «А що б воно було, якби я змалював оцю похмуру декорацію й бездушних, грубих лицедіїв, з якими мені довелося грати цю похмуру, монотонну десятирічну драму? Повз, пройдімо повз, моє минуле, моя підступна пам'ять! Не каламутьмо серце любого друга негідним спогадом, забудьмо й простімо наших темних мучителів, як простив милосердий Людинолюбець своїх жорстоких розпинателів. Звернімось до

як поет, художник і людина найповніше виявив себе в щоденнику». Пройде ще півсотні літ, і Сергій Єфремов у нarisі 1913 року «Шевченко про самого себе», ніби продовжуючи міркування редакції «Основи», скаже: «...Можемо подякувати долі, що навернула поета на таку щасливу думку — записати мало не з фотографічною докладністю хоч один рік із свого життя». І далі: «Це справжній, не надуманий, не підкрашений і не підроблений документ великої душі, одверта сповідь людини, що ні з чим не криється, нічого не таїть і не ховає, навіть своїх власних вад та негарних учинків... Видко, що людина анітрохи не позувала, не рисувалась, не спиналась на котурни, не кокетувала перед собою, як це досить часто буває навіть у найінтимніших записках. І через те щоденник Шевченків не тільки одно з найвизначніших джерел до його життєпису, а разом і ключ до його творчості...». Я теж так гадаю. Помоєму, якраз щоденник найпереконливіше свідчить про те, що наш великий поет мав повне право сказати своїй долі:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

проф. Леонід УШКАЛОВ

Щоденник

(1857 – 1858)

1857

12 июня*

Первое замечательное происшествие, которое я вношу в мои записки, суть следующее. Обрезывая сию первую тетрадь для помянутых записок, я сломал перочинный нож. Происшествие, по-видимому, ничтожное и не заслуживающее того внимания, которое я ему оказываю, внося его как что-то необыкновенное в сию пеструю книгу. Случись этот казус в столице или даже в порядочном губернском городе, то, натурально, он не попал бы в мою памятную книгу. Но это случилось в киргизской степи, т. е. в Новопетровском укреплении¹, где подобная вещь для грамотного человека, как, например, я, дорого стоит; а главное, что не всегда ее можно достать и даже за порядочные деньги. Если вам удастся растолковать свою нужду армянину-маркитанту, который имеет сообщение с Астраханью, то вы все-таки не ближе как через месяц летом, а зимою через пять месяцев, получите прескверный перочинный ножик и, разумеется, не дешевле монеты, т. е. рубля серебром. А случается и так, и весьма часто, что вместо ожидаемой вами с нетерпением вещи он вас попотчует или московской бязью², или куском верблюжьего сукна, или, наконец, кислым, как он говорит, дам-

*Ілюстрації до тексту «Щоденника» див. у відповідному розділі (с. 417–448). — Упорядн.

ским чихирем³. А на вопрос ваш, почему он вам не привез именно то, что вам нужно, он вам пренаивно ответит, что мы люди коммерческие, люди неграмотные, всего не упомнишь. Что вы ему на такой резонный довод? Ругнете его, он усмехнется, а вы все-таки без ножа останетесь. Теперь понятно, почему в Новопетровском укреплении утрата перочинного ножа — событие, заслуживающее бытописания. Но Бог с ним — и с укреплением, и с ножом, и с маркитантом; скоро, даст Бог, вырвуся я из этой безграничной тюрьмы. И тогда подобное происшествие не будет иметь места в моем журнале.

13 июня

Сегодня уже второй день, как сшил я себе и аккуратно обрезал тетрадь для того, чтобы записывать, что со мною и около меня случится. Теперь еще только девятый час, утро прошло как обыкновенно, без всякого замечательного происшествия, увидим, чем кончится вечер. А пока совершенно нечего записать. А писать охота страшная. И перья есть очиненные. По милости ротного писаря я еще не чувствую своей утраты. А писать все-таки не о чем. А сатана так и шепчет на ухо: «Пиши, что ни попало, ври, сколько душе угодно. Кто тебя станет поверять. И в шкапечных журналах⁴ врут, а в таком, в домашнем, и Бог велел».

Если бы я свой журнал готовил для печати, то, чего доброго, пожалуй, и искусил бы лукавый враг истины, но я, как сказал поэт наш,

Пишу не для мгновенной славы,
Для развлечения, для забавы,
Для милых искренних друзей,
Для памяти минувших дней⁵.

⁷⁸⁸ Ідеться про так званий «похід у Таврію за волею», коли 76 000 селян Катеринославської губернії почали самовільно переселятися в Крим.

⁷⁸⁹ Микола Данилович Білозерський (1800–1879) – двоюрідний брат Василя Михайловича Білозерського.

23 январа

⁷⁹⁰ Ідеться про російську версію комічної опери у двох діях «Дочь полка» італійського композитора Гаetano Доницетті (1797–1848), лібрето якої написали Жюль-Анрі Верной де Сен-Жорж та Жан-Франсуа Баяр.

⁷⁹¹ Олександр Михайлович Гедеонов (1790–1867) – дійсний статський радник, у 1833–1858 роках – директор Санкт-Петербурзьких та (з 1842 року) московських імператорських театрів.

⁷⁹² Евеліна Карлівна Шмідтгоф (1828–1860) – актриса Нижньогородського театру.

24 январа

⁷⁹³ Ідеться про лист Куліша від 20 січня 1858 року та лист Михайла Лазаревського від 19 січня 1858 року.

25 январа

⁷⁹⁴ Ідеться про лист Костомарова від 23 січня 1858 року.

26 январа

⁷⁹⁵ Бор – село на лівому березі Волги навпроти Нижнього Новгорода (тепер: місто – районний центр Нижньгородської області Росії).

⁷⁹⁶ Це – жіноча версія російської народної «навуличної» пісні «На лугах да на лугах зеленых». Пор.: «Молодец ли девушку журил-бранил, / Он журил-бранил, девке наговаривал: / Разговаривал девушку, обманывал: / «Не ходи-тка, девка, молода замуж, / Молода, девка, взамуж за старого, / Что за старого, девка, за седатого...».

27 январа

⁷⁹⁷ Ідеться про церкву Покрови Пресвятої Богородиці в Покровському монастирі села Лукіно, де 24 січня 1858 року помер Олександр Дмитрович Улибишев.

⁷⁹⁸ Ініціали та прізвище подані неправильно.

⁷⁹⁹ Моцартові Улибишев присвятив свою третю працю «Nouvelle biographie de Mozart...» (Москва, 1843).

28 янв́аря

⁸⁰⁰ Микола Петрович Болтін — відставний капітан-лейтенант, предводитель дворянства Нижньогородської губернії.

29 янв́аря

⁸⁰¹ Очевидно, Шевченко має на думці плітки з приводу його статті «Бенефис г-жи Пиуновой, января 21, 1858 года», в якій він хвалив Пиунуву й неприхильно говорив про Васильєву.

30 янв́аря

⁸⁰² Цей начерк листа до Пиунової написано чужою рукою. Можливо, це рука Марії Олександрівни Дорохової.

2 фев́раля

⁸⁰³ Ідеться про твір Салтикова-Щедріна.

⁸⁰⁴ Ливрезон — випуск книги за частинами.

⁸⁰⁵ Вільям Гогарт (1697–1764) — англійський художник, ілюстратор, гравер і теоретик мистецтва.

⁸⁰⁶ «Парижские нищие» — мелодрама французького драматурга Теодора Барр'єра (1823–1877) за романом Ежена Сю, перекладена російському Федором Олексійовичем Бурдніним (1827–1887).

5 фев́раля

⁸⁰⁷ Микола Олександрович Белов — столоначальник нижньогородської палати цивільного суду.

⁸⁰⁸ Ідеться про оперу німецького композитора Карла Марії фон Вебера (1786–1826) «Der Freischütz» («Вільний стрілець»), створену в 1817–1820 роках. У Росії вона йшла під назвою «Волшебный стрелок».

⁸⁰⁹ Ідеться про Франца Йозефа Гайдна (1732–1809) — австрійського композитора, представника Віденської класичної школи.

⁸¹⁰ Фривольна пісенька Беранже «Старий холостяк» («Le vieux celibataire») була свого часу дуже популярна, зокрема, у Росії, поруч з такими його творами, як «Вакханка», «Реліквії», «Добрий Бог» тощо.

6 фев́раля

⁸¹¹ Число пропущене.

⁸¹² Катерина Львівна Беляєва — вихованка Маріїнського інституту шляхетних дівчат, потім працювала в підготовчому класі нижньогородської жіночої гімназії.

⁸¹³ Іван Іванович Козлов (1779–1840) — російський поет і перекладач.

⁸¹⁴ Ідеться про гімн «Боже, царя храни» композитора Олексія Федоровича Львова (1798–1870) на слова Василя Андрійовича Жуковського.

⁸¹⁵ Петро Васильович Шумахер (1817–1891) – російський поет-сатирик.

⁸¹⁶ «Колокол» – безцензурна російська газета («прибавочные листы к «Полярной звезде»), яку видавали Герцен і Огарьов у 1857–1867 роках спершу в Лондоні, а потім у Женеві. У 4-му числі «Колокола» (1 жовтня 1857 року) було вміщено «Письмо к императору Александру II» Герцена та деякі інші матеріали.

7 февраля

⁸¹⁷ Ідеться про Феону Іванівну Піунову.

9 февраля

⁸¹⁸ Поет говорить тут про Наполеона III Бонапарта.

10 февраля

⁸¹⁹ Ідеться про лист Ускова від 7 січня 1858 року.

⁸²⁰ Ідеться про лист Погожева від 5 лютого 1858 року. Владимир (Владимир-на-Клязьмі, Владимир Залеський) – одне з найстаріших російських міст (перша згадка – 990 рік); за часів Шевченка – губернське місто (тепер: обласний центр Російської Федерації).

⁸²¹ Ідеться про поезію «Заворожи мені, волхве...» (1844), яка під заголовком «Пустка» і без зазначення імені автора була надрукована (очевидно, Щепкіним) у 1857 році в газеті «Русский инвалид».

11 февраля

⁸²² Ідеться про лист Щепкіна від 6 лютого 1858 року.

14 февраля

⁸²³ У листі до Шевченка від 19 червня 1858 року Сергій Аксаков не радив йому друкувати повість «Прогулка с удовольствием и не без морали».

16 февраля

⁸²⁴ Ідеться про кафедральний Спасо-Преображенський собор, який був у південно-східній частині Нижньгородського кремля (знищений у 1929 році).

⁸²⁵ Ідеться про чудотворний образ Нерукотворного Спаса.